

УДК371.4

ВЗАЄМОДІЯ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА З СІМ'ЄЮ У ПРОЦЕСІ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

І.Л. Холковська

У статті розглядаються помилки сімейного виховання, що призводять до формування девіантної поведінки дітей підліткового віку. Проаналізовані типи сімей з підвищеним ризиком виникнення відхилень у поведінці дітей. Неблагополучні сім'ї виокремлюються за різними критеріями: помилки у сімейному вихованні, характер батьківсько-дитячих стосунків, ступінь неблагополуччя сім'ї. Запропоновані етапи налагодження конструктивної взаємодії класного керівника з сім'єю у процесі запобігання формуванню девіантної поведінки дітей. Описані та проаналізовані форми індивідуальної та групової роботи, які може використовувати класний керівник у практичній роботі з сім'єю під час профілактики девіантної поведінки учнів.

Ключові слова: класний керівник, взаємодія класного керівника і сім'ї, профілактика, девіантна поведінка, важковиховувана дитина.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ С СЕМЬЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФИЛАКТИКИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

И.Л. Холковская

В статье рассматриваются ошибки семейного воспитания, которые приводят к формированию девиантного поведения детей подросткового возраста. Проанализированы типы семей с повышенным риском возникновения отклонений в поведении детей. Неблагополучные семьи выделяются по разным критериям: ошибки в семейном воспитании, характер родительско-детских отношений, степень неблагополучия семьи. Предложены этапы налаживания конструктивного взаимодействия классного руководителя с семьей в процессе предотвращения формирования девиантного поведения детей. Описаны и проанализированы формы индивидуальной и групповой работы, которые может использовать классный руководитель в практической работе с семьей с целью профилактики девиантного поведения учеников.

Ключевые слова: классный руководитель, взаимодействие классного руководителя и семьи, профилактика, девиантное поведение, трудновоспитуемый ребенок.

CO-OPERATING OF CLASS INSTRUCTOR IS WITH FAMILY IN THE PROCESS OF PROPHYLAXIS OF DEVIATION BEHAVIOR OF TEENAGERS

I.L.Kholkovska

An author in the article examines the errors of domestic education, that result in forming of deviation behavior of children of teens. The analysed types of families are with the increased risk of origin of rejections in behavior of children. Unhappy families are distinguished on different criteria: errors in domestic education, character of paternal-child's relations, degree of trouble of family. The offered stages of adjusting of structural co-operation of class leader are with family in the process of prevention of forming of deviation behavior of children. Described and the analysed forms of individual and group work, that a class leader can use in practical work with family during the prophylaxis of deviation behavior of students.

Key words: class leader, co-operation of class leader and families, prophylaxis, deviation behavior, difficult child.

Організація конструктивної взаємодії з сім'єю – важливий напрям підвищення ефективності виховного процесу в загальноосвітній школі. Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що сімейний клімат має суттєве значення у формуванні спрямованості особистості підростаючої дитини. На важливе значення сім'ї і сімейного клімату вказують також дослідження дітей з поведінкою, що відхиляється від загальноприйнятих норм. На формуванні їх поведінкових стереотипів негативно позначаються сімейні конфлікти, алкоголізм батьків, помилки сімейного виховання.

З сім'єю тісно пов'язане психічне і фізичне здоров'я людини. Дослідження причин неврозів у дітей однозначно висувають на перший план сімейні конфлікти, які не тільки дезорганізують, руйнують родину, але й призводять до накопичення девіантного потенціалу в дитині. Міцна сім'я, що має добрі традиції, навпаки, є фактором, який нейтралізує негативний вплив середовища на дітей. У зв'язку з цим організація роботи з сім'єю є важливим напрямом діяльності класного керівника і водночас умовою ефективності виховання підростаючого покоління. Врахування стереотипів дитячо-батьківських відносин, стійких установок, що склалися відносно виховання дитини в сім'ї, передбачає налагодження роботи з сім'єю як окрему функцію, що покликана забезпечити ефективність виховного впливу класного керівника на учнів.

Зупинимося більш детально на існуючих підходах до визначення типів сімей, в яких найчастіше спостерігаються діти з девіантною поведінкою. Варто зазначити, що вказані підходи не суперечать, а доповнюють один одного.

Г.Г. Бочкарьова виокремлює такі типи сімей, в яких існує підвищений ризик формування девіантної поведінки дітей: 1) сім'ї з несприятливою емоційною атмосферою, де батьки виявляють до дітей не тільки байдужість, але й грубість та неповагу; 2) сім'ї, в яких відсутні емоційні контакти між її членами, реальною є байдужість до потреб дитини за умов зовнішніх благополучних відносин; 3) сім'ї аморальні, з нездоровою моральною атмосферою [3]. В основу цієї класифікації покладений критерій можливості або неможливості здійснення батьками виховного впливу на дітей.

А.Є Личко визначає чотири типи неблагополучних ситуацій у сім'ї: 1) гіперопіка різного ступеню: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дитини до сімейної тиранії; 2) гіпоопіка, що нерідко переходить у бездоглядність; 3) ситуація, що створює «кумира» сім'ї (похвали, що не відповідають дуже скромним успіхам); 4) ситуації, що створюють «попелюшок» у сім'ї [8].

Б.М. Алмазов виокремлює чотири типи неблагополучних сімей, відносини в яких призводять до появи важких дітей: 1) сім'ї з недоліком виховних ресурсів (неповні, з недостатньо високим рівнем розвитку батьків, з низькими матеріальними статками), в них існує фон, що є несприятливим для виховання дитини; 2) конфліктні сім'ї, де батьки виявляють нетерпимість до недоліків один одного, діти за цих умов тримаються опозиційно, або конфліктно-демонстративно, або стають на бік одного з батьків; 3) морально неблагополучні сім'ї; 4) педагогічно некомпетентні сім'ї (впевненість у повній самостійності дитини, що призводить до емоційного перенапруження підлітка, дискомфорту, недовіри до інших, або прагнення батьків зберегти у дитини в більш старшому віці слухняність, характерну для попередніх етапів розвитку) [2].

В.І. Гарбузов, О.І. Захаров, Д.М. Ісаєв вважають, що вирішальним фактором, який впливає на формування особистісних якостей і водночас призводить до виникнення відхилень у поведінці молодих людей, є неправильне сімейне виховання. Вони аналізують три типи неправильного виховання: 1) неприйняття – надмірна вимогливість, жорстка регламентація та контроль або недостатній контроль і потурання будь-яким дитячим забаганкам; 2) гіперсоціалізація – виникає на ґрунті тривожності батьків стосовно здоров'я дитини, її статусу серед однолітків, успіхів у навчанні; 3) егоцентричне виховання – спостерігається у сім'ях з низьким рівнем відповідальності, коли дитині нав'язують уявлення «Я-великий» як переважаючу цінність для оточуючих [6].

Для батьків девіантних дітей характерним є невміння правильно використовувати у виховному процесі заохочення і покарання. Вони рідко хвалять дитину за гарну поведінку, часто неправильно і непослідовно реагують на погану поведінку. Крім того вони надто прискіпливо ставляться до проступків дітей, не розуміючи, що негативна поведінка часто зумовлюється бажанням дитини привернути увагу батьків. Приділяючи такій поведінці багато уваги, батьки закріплюють її у дитини.

Важливими для правильного сімейного виховання є й інші фактори: час реагування (краще швидка реакція); послідовність і принциповість дисциплінарних вимог, їх усвідомленість дітьми; характер відносин батьків з дитиною (більш ефективні виховні впливи тих батьків, яких люблять і поважають); баланс заохочень і покарань (перші бажано використовувати частіше, ніж другі). Необхідно зазначити, що достатньо важкі і легкі покарання недоцільні. Важливою є частота покарань. Діти, яких карають дуже часто, відповідають агресією і навіть асоціальною поведінкою.

Краще, щоб дитина засвоїла небагато узгоджених правил, ніж багато неузгоджених. Важливо не тільки заохочувати гарну поведінку дитини і гальмувати погану, але й сформувати в неї внутрішній механізм контролю власної поведінки. Для цього потрібно створити у дитини власну систему життєвих цінностей. Тоді вона буде себе поводити правильно незалежно від схвалення з боку батьків та інших людей.

В останні роки у науковій літературі і масових виданнях широко обговорюється тема насильства і жорстокого ставлення до дітей у сім'ї [1, 4]. Насильство може набувати фізичної і психологічної форми. Існують випадки розбещення дітей та сексуального насильства. Психологічна травматизація частіше відбувається через відсутність теплих батьківських почуттів до дитини, різку і брутальну критику на її адресу, образи і залякування. Треба підкреслити, що психологічна жорстокість часто є не менш шкідливою, ніж фізична. Жорстокість створює основу для хронічної психогенної травматизації, нерідко викликаючи афективні кримінальні дії. Наслідком жорстокого ставлення до дітей є їх асоціальна поведінка в самостійному житті.

До появи важковиховуваних дітей можуть призводити розлади і дисгармонія у відносинах між батьками (розлучення), емоційні та психічні розлади в батьків, асоціальна поведінка одного або обох батьків, відсутній зв'язок між членами сім'ї різних поколінь.

Мета нашої статті полягає в аналізі особливостей сімейних стосунків та сімейного виховання, що негативним чином позначаються на формуванні дитячої поведінки, а також визначенні методів роботи та правил взаємодії класного керівника з батьками у процесі профілактики девіантної поведінки підлітків.

Робота з батьками, сім'єю є дуже важливим, складним і необхідним для профілактики девіантної поведінки учнів загальноосвітньої школи видом діяльності педагога. Як було зазначено вище, сім'я є одним з важливих факторів, що впливає на формування відхилень у поведінці молодих людей, тому робота з профілактики цих відхилень повинна проводитися цілісно, комплексно як з самою дитиною, так і з її сім'єю.

Метою роботи з батьками є профілактика дисгармонії сімейних відносин і усунення недоліків сімейного виховання як важливих факторів, що можуть призводити до девіантної поведінки підлітків.

Завдання роботи з батьками:

- здійснення інформаційно-просвітницької роботи з метою профілактики дисгармонії сімейних відносин і порушень у сімейному вихованні;

- проведення діагностичної роботи з метою з'ясування типу сімейного виховання, установок батьків по відношенню до дітей і гармонічності сімейних відносин у цілому;

- взаємодія з сім'єю з метою виправлення помилок, що існують у сімейному вихованні.

Поставлені завдання обумовлюють форми роботи, які необхідно реалізувати у взаємодії з сім'єю з метою профілактики девіантної поведінки дітей.

Інформаційно-просвітницька робота з батьками має на меті профілактику, попередження можливих порушень у сімейних відносинах і сімейному вихованні. З цією метою батьки повинні отримати інформацію про ті форми сімейних відносин і сімейного виховання, які призводять до формування поведінки їх дітей, що відхиляється від усталених норм. Формами такої роботи можуть бути лекції, семінари, бесіди, тематичні батьківські збори з залученням фахівців (психологів, медиків, юристів).

Метою діагностичної роботи з батьками є виявлення типу сімейного виховання, установок батьків по відношенню до дітей і власної сім'ї. Результати діагностичної роботи дозволяють не тільки отримати інформацію про можливе неблагополуччя в системі сімейного виховання, дитячо-батьківських відносин, але й виявити сферу можливих проблем у тих сім'ях, де дисбаланс сімейних відносин ще не відбувся, але вже є деякі негативні тенденції.

Під час реалізації завдань діагностичної роботи класний керівник має дотримуватися визначених правил: отримана в результаті діагностики інформація повинна інтерпретуватися кваліфікованими фахівцями, діагнозом яких користується педагог; отримана інформація є конфіденційною; повідомлення

результатів діагностики подружжю проводиться індивідуально з урахуванням етичних норм психодіагностичного дослідження; діагностика може бути як груповою, так й індивідуальною, але результати дослідження завжди повідомляються індивідуально.

Взаємодія класного керівника з сім'єю базується на розумінні сім'ї як системи і передбачає врахування таких положень: сім'я має складну внутрішню будову, власну психологічну структуру; сім'я як ціле визначає деякі властивості і особливості індивідів, що входять до неї; сімейна система не є сумою індивідів, що входять до неї; кожен індивід сімейної системи впливає на інших індивідів і сам знаходиться під їх впливом; сімейна система має здатність до саморегуляції.

Розуміння сім'ї як системи приводить, у свою чергу, до розуміння необхідності використання комплексного, системного підходу до організації взаємодії класного керівника з батьками з метою профілактики девіантної поведінки підлітків. У спеціальній літературі [1, 4, 5, 6, 7, 9, 10] описаний великий арсенал форм індивідуальної і групової роботи з батьками дітей, що характеризуються проявами девіантної поведінки.

- Інформування. Розширення (зміна, корекція) поінформованості батьків, підвищення їх педагогічної грамотності у галузі сімейного виховання за допомогою аналізу прикладів зі звичайного життя, звертання до літературних джерел, наукових даних, досвіду інших людей, цілеспрямованого перегляду відеофрагментів відповідної тематики.

- Метод аналогій. Суть методу полягає у використанні аналогій – образів, притч, випадків із життя, прислів'їв, приказок для ілюстрації актуальної ситуації (теми, питання) сімейного виховання. Метафора, яка лежить в основі використання методу аналогії, має непрямий вплив на установки, стереотипи, погляди батьків; дозволяє поглянути на ситуацію ніби з боку. Завдяки цьому знижується суб'єктивна значущість і неправильне уявлення про унікальність, а звідси, і неможливість вирішення наявної проблеми. Крім того, метод аналогії дозволяє класному керівникові зняти зайве напруження у бесіді з батьками.

- Встановлення логічних взаємозв'язків. Класний керівник разом з сім'єю встановлює послідовність подій, допомагає визначити роль внутрішніх (суб'єктивних) факторів, їх вплив на причинно-наслідкові зв'язки у житті підлітка і всієї сім'ї. Цей вид роботи дозволяє розширити і уточнити розуміння батьками особливостей відносин у сім'ї, їх можливостей виховного впливу на дитину.

- Логічне обґрунтування можливих рішень. Цей спосіб взаємодії дозволяє відсортувати можливі способи вирішення проблем, актуальних для життєвих завдань учня, дозволяє прогнозувати (обґрунтовувати) наслідки (ефективність) різних шляхів виховної взаємодії.

- Саморозкриття. Класний керівник ділиться власним досвідом, спонукаючи батьків до формулювання проблем їх сімейних стосунків, аналізу помилок сімейного виховання. Важливим є дотримання правил толерантного, емпатійного спілкування.

- Конкретні побажання. Побажання можуть містити рекомендації спробувати певний конкретний спосіб дій під час вирішення актуальних завдань сімейного виховання. Батьки оцінюють ситуацію, можливість використання способів, що пропонуються класним керівником, планують кроки для їх реалізації.

- Парадоксальна інструкція. Для того, щоб активізувати прагнення батьків до зміни виховної ситуації в сім'ї, дати змогу їм краще зрозуміти те, що відбувається в стосунках з дитиною, педагог може запропонувати продовжувати непродуктивні дії, аналізуючи їх наслідки.

- Переконавання. Класний керівник, використовуючи зрозумілі для батьків аргументи, готує їх до сприйняття певного погляду на події, що відбуваються, способи дій. На фоні врівноваженого емоційного стану педагога переконування може мати позитивні наслідки у вигляді нових думок щодо батьківсько-дитячих стосунків.

- Емоційне зараження. Для ефективної взаємодії класний керівник повинен заразити батьків власним емоційним станом – врівноваженістю, терпимістю, виваженим ставленням до проблем, переконаністю в їх позитивному розв'язанні.

- Допомога у відреагуванні неконструктивних емоцій. Часто батьки намагаються вести розмову з класним керівником на підвищених тонах, перебуваючи у збудженому стані через загострення проблем, пов'язаних з навчальними успіхами та невідповідною поведінкою дитини в школі. За цих умов класним керівником може бути використаний метод «допомоги у відреагуванні неконструктивних емоцій», особливо актуальний при гострих емоційних станах опонентів. Від класного керівника вимагається підтримання позиції уважного спостерігача, який співчуває, розуміє, але не приєднується до почуттів тих, з ким спілкується.

- Релаксація. Класний керівник у формі бесіди чи лекції може поділитися з батьками інформацією про способи зняття напруги, стресу, досягнення внутрішнього покою і комфорту. На зустрічі, присвячені

досягненню рівноваги у внутрішньому стані батьків, може бути запрошений психолог, який доповнить повідомлення педагога зразками медитативних, аутотренінгових, релаксаційних вправ.

- Підвищення енергії і сили. Класний керівник на батьківських зборах може запропонувати батькам оволодіти системою рухових вправ, прийомами перевтілення, які дозволяють підвищити активність і працездатність, відчувати бадьорість, енергію, прилив життєвих сил.

- Переоцінка. Переоцінка негативних почуттів, думок дозволяє виробити новий погляд (ставлення) на ситуацію, пов'язану з сімейним вихованням. Переоцінка передбачає виокремлення негативних переживань (думок, образів), їх фіксацію (у бесіді з класним керівником), пошук позитивного (трансформацію у позитивне), концентрацію на позитивному і об'єднання з негативним з метою зміни (переоцінки) негативу.

- Домашнє завдання. Класний керівник під час індивідуальної бесіди чи роботи з групою батьків, які мають схожі проблеми, пов'язані з вихованням важких дітей, може попросити їх про дії, які повинні допомогти закріпити позитивні зміни, що намітилися у сімейному вихованні. Батьки повинні обдумати результати цих дій, апробувати нові способи впливу на дитину.

- Позитивний настрій. Позитивний настрій, який навіює батькам класний керівник під час консультування, допомагає зміцнити віру в можливість родини у розв'язанні проблем, що виникли; в можливості учня, який має великий потенціал, що обов'язково розкриється у навчально-виховному процесі в загальноосвітній школі; в те, що кожен член родини має свідомі і підсвідомі сили для досягнення поставленої мети.

- Рольове програвання. Використання даного методу передбачає моделювання різних реальних та ідеальних ситуацій для кращого розуміння стереотипів сімейного виховання та для тренування у нових способах поведінки у важливих ситуаціях сімейної взаємодії.

- Аналіз ситуацій. Як під час індивідуальних бесід, так і під час класних зборів може проводитися спільний аналіз як реальних ситуацій з сімейного побуту, виконання домашніх завдань, допомоги дитини у домашньому господарстві, так і ситуацій з життя інших людей, включаючи літературні зразки. Цей спосіб взаємодії класного керівника і батьків допомагає підвищити педагогічну грамотність, а також розвинути навички рефлексування.

- Трансформація особистісної історії. За умов довірчих стосунків, які склалися за кілька років взаємодії класного керівника і сім'ї з приводу допомоги у сімейному вихованні, батьки можуть разом з педагогом здійснити цілеспрямоване занурення в історію власної родини. Якщо не виходить змінити реальні події життя, то можна змінити ставлення до них. Батьки можуть проговорити усно ті дії, які вони хотіли здійснити по відношенню до дитини, і не змогли, або які не принесли очікуваного результату.

- Цілепокладання. Класний керівник повинен допомогти родині в побудові їх спільних з дитиною планів, постановці цілей. Більшість з батьків не має педагогічної освіти і утруднюється в побудові життєвих сенсів для себе і дитини. Використання раціональних технік, творчої уяви може допомогти батькам побачити перспективи взаємодії всіх членів сім'ї.

- Наповнення сенсом буденних життєвих подій. Класний керівник повинен підказати батькам можливий цікавий напрям їх діяльності: за умов, що родинне життя стало нудним через рутинність щоденних обов'язків, родина повинна здійснити роботу з підвищення значущості подій, які в ній відбуваються.

- Соціальні проби. Класний керівник може запропонувати батькам взяти участь у тренінговій роботі, яка набуде систематичності за їх бажання. Тоді батьки під час тренінгових вправ будуть виконувати певні ролі у запланованих життєвих ситуаціях або ігрових процедурах, щоб краще зрозуміти свої можливості у сімейному вихованні, оволодіти новими формами і способами поведінки у родинному колі.

Підводячи підсумок вищесказаному, підкреслимо: доцільним у здійсненні профілактики девіантної поведінки підлітків є включення в систему роботи окремою ланкою взаємодії з батьками з метою підвищення їх поінформованості щодо конструктивних методів впливу, що можуть бути використані у сімейному вихованні, а також організації індивідуальних та групових занять з батьками (класні збори), під час яких вони повинні виявити непродуктивні способи спілкування у сім'ї і оволодіти новими підходами до здійснення сімейного виховання. Особливу увагу в цій роботі класний керівник звертає на сім'ї, в яких виховуються важкі діти.

Література

1. Алексеенко Т.Ф. Умови сучасного сімейного виховання: Науково-методичний посібник / Т.Ф. Алексеенко. – К., 2000. – 223 с.
2. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б.Н.Алмазов. – Свердловск: УрГУ, 1986. – 150 с.

3. Бочкарева Г.Г. Психологическая характеристика мотивационной среды подростков-правонарушителей / Г.Г. Бочкарева // Изучение мотивации детей и подростков. – М.: Педагогика, 1972. – С. 239-250.
4. Ворона О.І. Прояви девіантної поведінки у школярів та методи її корекції / О.І. Ворона. – Таврійський вісник освіти. – 2009. – №4. – С. 205-210.
5. Данченко І.О. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів у процесі формування та розвитку емоційно-ціннісної сфери їх особистості / І.О. Данченко // Збірник наукових праць (Психологічні науки). – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 81 – 89.
6. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А.И.Захаров. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
7. Козубовська І.В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування / І.В. Козубовська, Г.В. Товканець. – Ужгород: Патент, 1998. – 195 с.
8. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко. – Л.: Медицина, 1983. – 182 с.
9. Максимова Н.Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками / Н.Ю. Максимова. – К., 1997. – 137 с.
10. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В.М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. – О.: ТОВ “Інтерпрінт”, 2006. – 284 с.

References

1. Alekseenko T.F. Umovi suchasnego simejnogo vihovannja: Naukovo-metodichnij posibnik / T.F. Alekseenko. – K., 2000. – 223 s.
2. Almazov B.N. Psihicheskaja sredovaja dezadaptacija nesovershennoletnih / B.N.Almazov. – Sverdlovsk: UrGU, 1986. – 150 s.
3. Bochkareva G.G. Psihologicheskaja harakteristika motivacionnoj sredy podrostkov-pravonarushitelej / G.G. Bochkareva // Izuchenie motivacii detej i podrostkov. – M.: Pedagogika, 1972. – S. 239-250.
4. Vorona O.I. Projavi deviantnoj povedinki u shkoljariv ta metodi її korekcii / O.I. Vorona. – Tavrijs'kij visnik osviti. – 2009. – №4. – S. 205-210.
5. Danchenko I.O. Profilaktika deviantnoj povedinki molodshih shkoljariv u procesi formuvannja ta rozvitku emocijno-cinnisnoj sferi ih osobistosti / I.O. Danchenko // Zbirnik naukovih prac' (Psihologichni nauki.). – Berdjans'k: BDPU, 2005. – S. 81 – 89.
6. Zaharov A.I. Kak предупredit' otklonenija v povedenii rebenka / A.I.Zaharov. – M.: Prosveshhenie, 1986. – 127 s.
7. Kozubov'ska I.V. Social'na profilaktika deviantnoj povedinki: korekcija vidhilen' u povedinci vazhkovihovuvanih ditej u procesi profesijnogo pedagogichnogo spilkuvannja / I.V. Kozubov'ska, G.V. Tovkanec'. – Uzhgorod: Patent, 1998. – 195 s.
8. Lichko A.E. Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov / A.E.Lichko. – L.: Medicina, 1983. – 182 s.
9. Maksimova N.Ju. Vospitatel'naja rabota s social'no dezadaptirovannymi shkol'nikami / N.Ju. Maksimova. – K., 1997. – 137 s.
10. Orzhehov'ska V.M. Preventivna pedagogika: navch. posib. / V.M. Orzhehov'ska, O. I. Pilipenko. – O.: TOV “Interprint”, 2006. – 284 s.